

Олена Березюк,
кандидат педагогічних наук,
професор кафедри педагогіки,
професійної освіти та управління
освітніми закладами
Житомирського державного університету імені Івана Франка
ORCID: 0000-0002-6033-6935
berezuk.elen@gmail.com

Ольга Власенко,
кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри педагогіки,
професійної освіти та управління
освітніми закладами
Житомирського державного університету імені Івана Франка
ORCID: 0000-0001-7258-2108
wlasolia@gmail.com

ПІДГОТОВКА МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ДО ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ШКОЛЯРІВ В ОСВІТНІХ СИСТЕМАХ ПОЛЬЩІ ТА УКРАЇНИ

У статті автори проаналізували, що підготовка майбутніх учителів до формування громадянської компетентності учнів в освітніх системах Польщі та України може здійснюватися лише за наявності детальної системи цього процесу. Доведено, що метод поступового розвитку громадянської компетентності учнів може бути ефективним за умови позитивного ставлення майбутніх учителів загальноосвітньої школи до громадянської активності, відповідальності та громадянських цінностей. Інтеріоризація громадянських цінностей як складова громадянської компетентності в процесі навчальної роботи здійснюється поетапно: формування ціннісних знань; осмислення та прийняття досвіду в процесі рефлексії та інтерпретації; смислове осмислення громадянського досвіду та, як результат, привласнення громадянського досвіду як особистого. Інтерналізація громадянських цінностей майбутніх учителів у процесі вищої освіти визначається соціальними, економічними та культурними умовами українського суспільства.

Ключові слова: громадянська освіта, громадянські цінності, громадянська компетентність, інтеріоризація, формування громадянської компетентності, освітні системи, інноваційний соціальний розвиток.

Olha Wlasenko, Elena Bereziuk. Przygotowanie przyszłych nauczycieli do kształtowania kompetencji obywatelskich uczniów w systemach edukacyjnych Polski i Ukrainy

W artykule autorzy przeanalizowali, że przygotowanie przyszłych nauczycieli do kształtowania kompetencji obywatelskich uczniów w systemach edukacyjnych Polski oraz Ukrainy może odbywać się jedynie przy zastosowaniu szczegółowego modelu tego procesu. Udowodniono, że metoda stopniowego rozwoju kompetencji obywatelskich uczniów może być skuteczna pod warunkiem przyszłego nastawienia przyszłych nauczycieli szkół ponadgimnazjalnych do aktywności obywatelskiej, odpowiedzialności, wartości obywatelskich. Uwewnętrznienie wartości obywatelskich jako składnika kompetencji obywatelskich w procesie pracy wychowawczej odbywa się etapami: kształtowanie wiedzy wartościującej; zrozumienie i akceptacja doświadczenia w procesie refleksji i interpretacji; semantyczne rozumienie doświadczenia obywatelskiego oraz w wyniku zawłaszczenia doświadczenia obywatelskiego jako osobistego. O internalizacji wartości obywatelskich przyszłych nauczycieli w procesie kształcenia wyższego decydują uwarunkowania społeczne, ekonomiczne i kulturowe społeczeństwa ukraińskiego.

Słowa kluczowe: edukacja obywatelska, wartości obywatelskie, kompetencje obywatelskie,

Olha Vlasenko, Olena Berezyuk. Future teachers' preparation for the formation of students' civic competence in the educational systems of Poland and Ukraine

In the article the authors analyzed that preparation of future teachers for the formation of students' civic competence in the educational systems of Poland and Ukraine can be carried out only in the presence of a detailed model of this process. The process of preparing future teachers for the formation of civic competence of students should be understood as a purposeful, specially organized pedagogical process characterized by the inclusion of teachers in active civic activities, the development of their positive attitude to this activity, the presence of internal contradictions between achieved and required level.

The model of scientific-methodical providing of preparation of future teachers for the formation of students' civic competence during the professional training is examined. It is proved that due to the implementation of model of preparation of future teachers for the formation of students' civic competence and due to the scientific-methodical system of its staged providing it is possible to increase significantly the effectiveness of training of future specialists of secondary school for the civic activity. It is proved that the method of the gradual development of civic competence of students can be effective in the condition of a positive attitude of future teachers of secondary school to civic activity, responsibility, civic values.

Interiorization of civic values as a part of civic competence in the process of educational work is carried out in stages: the formation of value knowledge; comprehension and acceptance of experience in the process of reflection and interpretation; semantic comprehension of civic experience, and as a result of appropriation of civic experience as personal. The internalization of civic values of future teachers in the process of high education is determined by social, economic and cultural conditions of Ukrainian society.

Keywords: *citizenship education, civic values, civic competence, interiorization, the formation of civic competence, educational systems, innovative social development.*

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими й практичними завданнями. Модернізація університетської освіти України зумовлює необхідність внесення суттєвих змін у зміст та організацію підготовки майбутніх учителів до формування громадянської компетентності учнів старших класів, цим самим суттєво змінюючи вимоги до рівня їх професіоналізму та системи цінностей. Сучасна професійна підготовка майбутнього вчителя потребує нових підходів, у процесі яких буде здійснюватися формування компетентного фахівця, здатного ефективно вирішувати завдання сучасної старшої школи. Сьогодні для виховання відповідальних демократичних громадян, лідерів суспільства та прогресивних учителів нам слід спочатку зрозуміти, як формується політика громадянського виховання. Українські освітяни є відповідальними за процес формування громадян українського суспільства. Водночас проблемі формування громадянської відповідальності та громадянської активності не приділялося особливої наукової уваги, тому кожному учителю, викладачу університету та державному діячу варто подумати, як ґрунтовніше інтегрувати громадянську освіту у шкільну та університетську програму.

В українському контексті розглянемо деякі важливі кроки в громадянській освіті майбутніх учителів. Зокрема, українські урядові рекомендації для випускників середніх шкіл наголошують на делегуванні громадянських обов'язків та громадянської відповідальності, але як це здійснювати учителям, викладачам університетів наразі не зрозуміло. Адже сучасна старша школа повинна створювати нові можливості та освітні умови для збалансованого виховання громадянської позиції учнів старших класів для саморозвитку та формування наукового й соціального світогляду. Отже, кожен школяр повинен бути здатним інтегруватися до громадянського суспільства та сприяти сталому соціальному й культурному розвитку держави.

Аналіз основних досліджень і публікацій із зазначеної проблеми. Аналіз джерел наукової літератури показав, що сучасні вітчизняні та зарубіжні дослідники, зокрема В. Андрущенко, І. Бех, Б. Боуден, Х. Булла, Г. Васьківська, Г. Васянович, Н. Дерев'яно, І. Зязюн, В. Кремень, Н. Ничкало, В. Сухомлинський, О. Шестопалюк та інші у наукових розробках розкривають проблему формування громадянських ідеалів, системи цінностей, активної громадянської позиції та поведінки молоді.

З позицій діяльнісного підходу підготовка майбутнього вчителя до формування громадянської компетентності учнів старших класів передбачає активність майбутнього учителя, у процесі якої він досягає свідомо поставлених цілей, котрі виникають внаслідок появи певних потреб особистості. А компетентнісний підхід визначає вимоги реформування національної системи освіти, тому кінцевим інтегрованим результатом навчальної діяльності у процесі професійної підготовки є компетенції суб'єктів навчання. Під поняттям професійно-педагогічна підготовка вчителів розуміємо процес засвоєння професійних загально педагогічних і методичних знань, умінь і навичок, потреби в самоосвіті, саморозвитку, самореалізації; реалізація єдності фундаментальності й практичності професійних знань.

Окрему цікавість для нас становить досвід польських науковців у контексті цієї проблеми, зокрема П. Глінський, К. Гровець, С. Жиборович, С. Моравський, М. Осовська, Л. Петражицький, Й. Сікора та ін.

Окреслення невирішених питань, порушених у статті. Проблема формування громадянської компетентності старшокласників та професійна підготовка майбутніх учителів до здійснення такої діяльності недостатньо досліджена. Відсутні дослідження, де було б розкрито дидактичні умови для розвитку внутрішнього потенціалу кожного учня в старшій школі та формування системи його громадянських цінностей.

Мета статті – є обґрунтування ефективності процесу формування громадянської компетентності старшокласників, залучення майбутніх учителів до управління громадянським суспільством для створення освітнього громадянського середовища Нової української школи

Виклад основного матеріалу з обґрунтуванням отриманих наукових результатів. За останні 30 років у різних державних документах було реалізовано багато вимог та компетенцій, що стосуються громадянської освіти. Виділимо їх загальні характеристики: здебільшого енциклопедичне висвітлення деталей історичних та політичних документів, які мають мало значення для студентів та не пов'язані з їхніми громадянськими цінностями; зосередження уваги на формальних патріотичних традиціях, які є важливими, але неповними у підготовці до активного громадянства [1]; невизначеність студентів як громадян суспільства; слабкий зв'язок між громадянською освітою та навчальними програмами; відсутність доступу викладачів до якісного професійного розвитку в галузі громадянської освіти; потреба в новому змісті або ефективних підходах до організації та проведення навчальних занять [2; 3; 4; 5].

Більше того, державні документи підтримують і сприяють рівності, свободі та різноманітності; оцінюють участь громадян у плюралістичному суспільстві; створюють та підтримують можливості участі громадян в державному та громадському житті; розвивають навички, необхідні для поінформованої участі у державних справах, включаючи аналіз суспільних та соціальних проблем. Тому хоча в нашій країні на національному рівні й були розроблені та впроваджені офіційні документи з питань громадянської освіти, проте й досі існують суперечки щодо того, яким чином будуть спрямовані громадянські ініціативи виховання почуття включеності молоді людини в громадянське суспільство та формування системи громадянських цінностей. Зауважимо, що результатом громадянського виховання є громадянська компетентність, яку ми розуміємо як інтегративну якість особистості, що дозволяє їй усвідомлено, відповідально й ефективно користуватися громадянськими правами

й свободами, виконувати обов'язки громадянина суспільства, мати активну громадянську позицію, володіти системою громадянських цінностей.

Згідно з державними документами, складовими громадянської компетентності є: громадянські знання; громадянські уміння, досвід та громадянські чесноти.

Польська науковиця Й. Сікора підкреслює, що громадянське суспільство є стабілізатором держави, що виражається через активну участь громадян у суспільному житті та протидію авторитаризму. А М. Осовська та Л. Петражицький звертають увагу на кризу моралі в сучасному суспільстві, стверджуючи, що «норми суспільства втрачають силу контролювати поведінку людини. Звідси негативне посилення домінування прагматичних цінностей над моральними та громадянськими, що, у свою чергу, впливає на розмиття меж між добром і злом. М. Осовська розрізняє близько десятка факторів, що впливають на процес формування громадянської компетентності молоді в освітніх закладах Польщі, зокрема вплив фізичного середовища, біологічні фактори (раса, стать), демографічні фактори, вплив місця проживання (село – місто), економічні фактори, соціальні відмінності (класовий фактор), політична система, соціальні ролі, структура родини дитини, якість отриманих знань, світогляд, релігія, моральні норми, а також історію держави та культуру.

Серед спільних завдань громадянської освіти, які постають перед українськими та польськими науковцями можна виділити: формування громадянських навичок та системи знань у молоді в межах навчального процесу у старшій школі, практика навчання громадянства в суспільстві та аналіз впливу засобів масової інформації й підтримка партнерських відносин між школами, батьками, ЗМІ, громадськими та молодіжними організаціями та освітніми центрами тощо.

Аналізуючи шляхи реформування громадянської освіти в Україні, зазначимо, що хоча сучасна українська школа й розширює сферу використання громадянської освіти для навчання старшокласників, проте переважно ця діяльність є одноразовою й короткочасною, а її досвід не сприяє достатньою мірою продовженню формування громадянської активності учнів закладів освіти після випуску. Серед недоліків середньої освіти, які негативно впливають на формування громадянської компетентності старшокласників, ми виділяємо: відсутність єдиної наукової позиції щодо історії країни, мови та культурних процесів в українському суспільстві, ігнорування принципів системності та наступності у вихованні громадянина, ставлення українського населення до влади та політичних партій, корупцію, численні порушення закону та безкарність, недемократичну практику засобів масової інформації, песимізм тощо. Хоча такі явища, безперечно, не повинні впливати на доцільність та необхідність громадянської освіти в різних освітніх середовищах.

Підготовка майбутніх учителів до формування громадянської компетентності старшокласників повинна орієнтуватися на процес формування громадянських цінностей, готовності та здатності орієнтуватися в зовнішній та внутрішній політиці держави; захист інтересів суспільства, поєднання та узгодження суспільних, колективних та індивідуальних інтересів; активну компетентну участь у суспільному житті, прийняття рішень та аргументування їх, вирішення рольових конфліктів, контроль діяльності, спілкування, обговорення, активне слухання, оцінку ризиків та співпрацю у взаємодії із соціальним середовищем.

Як було зазначено вище, старшокласник як ефективний громадянин потребує певних громадянських знань та навичок, поглядів, очікувань та мотивації, поведінки та цінностей. Тому важливо, щоб освітні заклади всіх рівнів та суспільство спільно працювали над визначенням найважливіших для учнів громадянських компетентностей. Громадянські знання, навички та цінності повинні спиратися та зміцнювати одне одного, починаючи з I класу та закінчуючи університетом. Таку систему громадянських знань, умінь та громадянських цінностей слід розвивати за допомогою шкільних та позакласних заходів (сім'я, громада). Учні слід націлити на ініціативи, що заохочують «громадянську

відповідальність» через волонтерство, громадську діяльність та різні шкільні предмети [6; 7; 8].

Зокрема, формування громадянина вимагає від учнів старших класів умінь та навичок ефективно комунікувати в різних режимах спілкування; цілеспрямовано, відповідально, незалежно та креативно приймати рішення; генерувати різноманітні ідеї, відповіді та критичну оцінку; бути активним громадянином, який демонструє навички участі в громаді та піклується про здоров'я громади [9; 10; 11]. Здебільшого *громадянські знання* розуміємо як основну інформацію, необхідну для відповідального та активного громадянина (хто, що, як і чому стосується громадянського суспільства, уряду, політичних партій та закону; рівні та гілки влади, громадянські права, обов'язки та свободи, громадянські цінності та процес прийняття законів; коли і як реєструватися та голосувати, які політичні партії та їх ідеології, яка політика громади, різноманітність громади та історичні тенденції тощо). *Громадянські навички* – це поєднання «жорстких» та «м'яких» навичок, які охоплюють спілкування (розуміння фактів та подій, інформації в ЗМІ, її тлумачення та значення абстрактних понять громадянського суспільства, як-от демократія, право та громадянські свободи, активне громадянство, участь, свобода, довіра, відповідальність та патріотизм; власна думка щодо історичного, політичного чи громадянського питання у контактах з іншими людьми; участь у шанобливому дискурсі про історичні, громадянські, соціальні проблеми; активність, мобілізація та робота з іншими для досягнення цілей суспільства; ефективне керівництво у групах однолітків та способи зменшення впливу негативного досвіду, такого як знущання, корупція, зловживання, домагання, дискримінація; як діяти у більш конкретних повсякденних ситуаціях, коли людина може бути корисною. А мотивація до цінностей включає чесність, справедливість та відданість демократії; пропаганді громадянських цінностей; повазі до прав людини та готовність шукати правду, слухати інших та допомагати, витрачаючи час на покращення громади та нації). *Громадянські цінності* – це сукупність поглядів та переконань, які спонукають молоду людину бути активним громадянином та передбачають її стурбованість, коли вона виходить за межі власних інтересів та має громадянські цілі – стійкий намір здійснити власний внесок у розвиток громадянського суспільства.

Серед педагогічних умов, котрі можуть забезпечити ефективність процесу формування громадянської компетентності старшокласників виділяємо такі: створення позитивного мікроклімату в класі; синтез інформації, моделювання; управління школярами; дослідницька діяльність; дискусії; участь у шкільних радах; дебати в будь-якому місці (класі, спільноті, серед однолітків); журналістські розслідування; керівництво групою; волонтерство; публічні виступи та сторітелінг; повагу до чужих ідей, співпраці, участь в організаціях батьків-учителів-учнів, консультативних групах учнів, комітетах стратегічного планування та радах з удосконалення школи, учнівському самоврядуванні та позакласній роботі освітнього закладу, що формує у школярів навички лідерства зокрема та відчуття приналежності до громадянського суспільства загалом.

Основним завданням у процесі підготовки майбутніх учителів до формування громадянської компетентності школярів є формування у студентів знань про об'єкт, предмет та завдання методики навчання конкретного предмету; ознайомлення з структурою процесу навчання, змістом структурних компонентів; формування умінь аналізу основних змістовних ліній предметів «Історія України», «Всесвітня історія», «Іноземна мова», «Українська література», «Світова література», змісту вищезгаданих навчальних підручників та розробки календарного планування; вивчення методики формування ключових компетентностей (соціальної, громадянської, загальнокультурної, інформаційно-комунікативної) на уроках та ознайомлення з основними типами уроків, їх структурними компонентами, а також формами та методами навчання.

У процесі підготовки майбутніх учителів до формування громадянської компетентності старшокласників виділяємо декілька етапів – *підготовчий*, на якому майбутні учителі

оволодівають теоретичними знаннями (форми й методи – лекції, дискусії, моделювання педагогічних ситуацій через спілкування з викладачем та одногрупниками, інноваційні технології та ІКТ); *практично-діяльнісний та творчий*, котрі характеризуються формуванням готовності майбутніх учителів до організації та здійснення процесу формування громадянської компетентності старшокласників, уміннями складати календарне планування уроків, аналізувати зміст підручників та вміло підбирати методи вивчення нового матеріалу; працювати з різноманітною методичною літературою, доводити ефективність підібраних методів та засобів наочності; розробляти різні проблемні ситуації щодо норм громадянської поведінки у суспільстві (форми й методи – педагогічний тренінг, ділові ігри (проектування та викладання фрагментів уроків), інтерактивні методи, робота в групах, колективна творча робота, педагогічна практика).

При підготовці майбутніх учителів до формування громадянської компетентності виділяємо такі компоненти: змістовий, процесуальний та оцінно-результативний. Змістовий компонент характеризується такими показниками: знаннями про громадянську компетентність (усвідомлення прав й обов'язків, використання моделей поведінки, які відповідають нормам громадянського суспільства, здатність критично мислити, приймати рішення, наявність громадянської позиції); про застосування творчих здібностей у роботі з дітьми; усвідомлення суспільної значущості педагогічної діяльності; саморозвиток, самореалізацію та самоорганізацію. Процесуальний компонент передбачає організацію практичної навчально-пізнавальної діяльності майбутніх учителів, який має такі показники: уміннями аналізувати й реалізовувати власний творчий потенціал, відчувати задоволення від педагогічної діяльності; турбуватися про інших членів громадянського суспільства; постійне удосконалювати власні професійні знання, уміння й навички, культуру поведінки тощо. Оцінно-результативний компонент передбачає оцінку ефективності функціонування всієї моделі навчального процесу та містить такі показники: уміння адекватно оцінювати власну громадянську активність, відносини з іншими людьми, знання дітей щодо прав та обов'язків громадян України, свою приналежність до українського суспільства, оцінювати прояви патріотизму, чесності, справедливості, турботи про інших тощо.

Отже, виключна відповідальність за формування громадянської компетентності школярів належить учителю старших класів, який повинен створювати можливості для подальшої ефективної участі школярів у суспільних змінах, а не простого засвоєння учнями ключових історичних фактів, дат, літературних історій або подій. Серед ефективних дидактичних умов процесу формування громадянської компетентності школярів виділяємо: розробку актуальних навчальних програм у контексті громадянської освіти, або їх оптимізацію; удосконалення дидактичних матеріалів; упровадження інноваційних педагогічних технологій; посилення практичної складової процесу формування системи громадянських цінностей старшокласників у викладанні гуманітарних дисциплін, формування критичної свідомості, розвиток емоційного інтелекту; створення безпечного простору для розвитку учнів; лідерство; партнерство та підтримку; залучення старшокласників до громадської діяльності; розробку та впровадження громадянського середовища для зміцнення та поглиблення взаємовідносин «освітнє середовище ↔ старшокласник ↔ громадянська діяльність» з урахуванням світового досвіду громадянської освіти.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Рекомендації щодо підготовки майбутніх учителів до формування громадянської компетентності учнів містять: розширення громадянської освіти на середні та старші класи; використання закордонного й вітчизняного досвіду громадянської освіти, заснованого на знаннях та навичках молоді; підготовку вчителів та їх професійний розвиток. Оскільки освітній процес впливає на молодих людей більше, ніж будь-яка інша діяльність, виникає необхідність у якісній підготовці в середній і старшій школі з мови, історії, літератури, географії та інших предметів, яка повинна становити основу громадянської освіти.

Список використаних джерел та літератури

1. Bowden B. The Perils of Global Citizenship. *Citizenship Studies*. 2003. № 7 (3). Pp. 349–362.
2. Dąbrowska E. Wartości jako uniwersalna klamra integrująca system i jednostki. Integracja społeczna – między teorią a praktyką, t.1, red. G. Nowacki. Białystok. 2008.
3. Dower N. An Introduction to Global Citizenship. Edinburgh. 2003.
4. Лозова В. Теоретичні основи виховання і навчання: навчальний посібник. Харків. 2002. 400 с.
5. Lim C. P. Global Citizenship Education, School Curriculum and Games: Learning Mathematics, English and Science as a Global Citizen. *Computers & Education*. 2008. №51 (3). Pp. 1073–1093.
6. Mariański J. Kryzys moralny czy transformacja wartości? Studium socjologiczne, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin. 2001.
7. Mayo M. Learning Global Citizenship? Exploring Connections Between the Local and the Global. Education, *Citizenship and Social Justice*. 2009. №4 (2). Pp. 161–175.
8. Vlasenko O. Health in the civic students' value system: empirical analysis. *Wiadomości Lekarskie*, 2019. № 10 (72). Pp. 1947–1952.
9. Власенко О. Аксиологічна спрямованість предметів гуманітарного циклу в контексті формування системи громадянських цінностей учнів освітнього закладу. *Збірник наукових праць «Педагогічні науки»*. Випуск LXXXI. Т.2. Херсон, 2018. С.44–47.
10. Sikora J. Instytucje społeczeństwa obywatelskiego. *Kapitał społeczny – aspekty teoretyczne i praktyczne*. Poznań. 2004.
11. Zyborowicz S. Upęłoletnienie człowieka w demokracji. *Demokracja. Między ideałem a praktyką, teorią a empirią*. Poznań. 2006.

References (translated & transliterated)

1. Bowden, B. (2003). The Perils of Global Citizenship. *Citizenship Studies*. 7 (3). Pp.349–362 [in English]
2. Dąbrowska, E. (2008). Wartości jako uniwersalna klamra integrująca system i jednostki [Values as a universal bracket integrating the system and individuals]. Integracja społeczna – między teorią a praktyką, t. 1, red. G. Nowacki, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok. [in Polish].
3. Dower, N. (2003). An Introduction to Global Citizenship. Edinburgh. Edinburgh University Press [in English].
4. Lozova, V. (2002). Teoretychni osnovy vykhovannia i navchannia: navch. posib. [Theoretical foundations of education and training: textbook]. Kharkiv. 400 [in Ukrainian]
5. Lim, C.P. (2008). Global Citizenship Education, School Curriculum and Games: Learning Mathematics, English and Science as a Global Citizen. *Computers & Education*. 51 (3). Pp.1073–1093 [in English]
6. Mariański, J. (2001). Kryzys moralny czy transformacja wartości? [Moral Crisis or Value Transformation?] Studium socjologiczne, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin [in Polish].
7. Mayo, M. (2009). Learning Global Citizenship? Exploring Connections Between the Local and the Global. Education, *Citizenship and Social Justice*. 4 (2). Pp.161–175 [in English]
8. Vlasenko, O. (2019). Health in the civic students' value system: empirical analysis. *Wiadomości Lekarskie*, 10 (72). Pp.1947–1952 [in English]
9. Vlasenko, O. (2018). Aksiolohichna spriamovanist predmetiv humanitarnoho tsykladu v konteksti formuvannia systemy hromadianskykh tsinnosteiu uchniv osvitnoho zakladu [Axiological orientation of subjects of the humanitarian cycle in the context of the formation of a system of civic values of high school students of an educational institution] *Collection of scientific works "Pedagogical sciences"*. Issue LXXXI. T.2. Kherson. Publishing House «Helvetica». Pp.44–48 [in Ukrainian]
10. Sikora, J. (2004). Instytucje społeczeństwa obywatelskiego [Civil society institutions]. *Kapitał społeczny – aspekty teoretyczne i praktyczne* Poznań [in Polish].
11. Zyborowicz, S. (2006). Upęłoletnienie człowieka w demokracji [The Age of Man in a Democracy]. *Demokracja. Między ideałem a praktyką, teorią a empirią*. Poznań [in Polish].

Статтю отримано 03.11.2020 р.

Прийнято до друку 01.12.2020 р.